

RESTÁS ATTILA

Kemény János erdélyi fejedelemségének historiográfiája

A neoabszolutizmus korától a dualizmusig

Amikor Szegedy-Maszák Mihály áttekintette Kemény Zsigmond értekező prózáját, arra hívta föl a figyelmet, hogy hogyan tekintettek a történelemre a 19. század közepének–második felének irodalommal, politikával, publicisztikával vagy tudománnyal foglalkozó nemzedékei: „a történetírás és fikció két olyan ideáltípus, mely között nagyon sok átmenet létezhet” – írja Kemény Zsigmond, aki „bölcselet és leírás, célelv és teljes kétely, politikai elfogultság és tárgyilagosság kényes egyensúlyát vélte a történetírás lényegének”.¹ A levert 1848–49-es szabadságharc után a Keményhez hasonlóan a reformkorban már komoly teljesítményt felmutató, a szabadságharcban részt vevő, majd a bukás következményében osztozó nemzedék tagjai – függetlenül attól, hogy Magyarországon maradt, vagy az emigrációt választotta – „a nemzet történeti tudatát próbálták ébren tartani a válságos helyzetekben”.² Ebből a szempontból lehet értékelni az önkényuralom korának két jelentős történetírói teljesítményét, melynek szerzői kezdetben külföldön, jelentős forrásoktól elvágva dolgoztak, majd hazatérve – bekapcsolódva a hazai kutatás fokozatosan kiépülő intézményrendszerébe – alapvetően járultak hozzá a magyar történetírás továbbfejlődéséhez a 19. század második felében.³ A dualizmus korának történészei is saját koruk problémáit vetítették vissza a vizsgált korszakukba, s alapvetően Magyarország közjogi viszonyai, a politikatörténet s az ország diplomáciai kapcsolatai álltak a vizsgálat középpontjában, bár a művelődés jelenségei is helyet kaptak az összefoglalásokban. A fordulatot Szekfű Gyula munkásságában is megfigyelhetjük: a fiatal bécsi történész *A magyar állam életrajzában* (1918) még a polgári Magyarország előzményeként írta le a kora újkor jelenségeit, később azonban szakított a korábbi nézetekkel. Kemény János erdélyi fejedelemségének historiográfiai bemutatásával egyrészt azt vizsgálom, hogy hogyan, milyen források felhasználásával, milyen forráskritikai módszerek alkalmazásával alakult ki a múltról szóló ismeretanyag, végső soron a régi historikusok mely megállapításai tekinthetők helyesnek, s melyek tévesnek a történettudomány mai állása szerint. Másrészt viszont azt is igyekszem föltárni, hogy a megvizsgált közel egy évszázad alatt a különböző múltértelmezések mögött milyen normák, eszmék, politikai vagy konfesszionális elfogultságok

---

¹ Szegedy-Maszák 1989: 341.

² Uo. 325.

³ Gunst 1995: 142.

és társadalmi érdekek álltak, amelyek meghatározták az interpretációk lehetőségét. Így azt is be lehet mutatni, hogy „hogyan építkeztek egymásra, miként alakultak, keveredtek, módosultak vagy fejlődtek”⁴ állásfoglalásaik a 19. század közepétől a 20. század elejéig néhány kérdésben a közelmúlt történetírásáig.

Szalay László és Horváth Mihály

A kiegyezést megelőző korszak egyik vezető történetírója volt Szalay László (1813–1864), aki hat kötetben írta meg *Magyarország történetét* (a kötetek többsége még külföldön jelent meg, míg az Erdélyi Fejedelemség válságos éveit tárgyaló ötödik kötet már Pesten). Gunst Péter egyrészt azt emeli ki fő érdeméül, hogy nagy hangsúlyt fektetett a diplomácia bemutatására,⁵ másrészt azt, hogy „előadása középpontjába az ország belső viszonyainak, ahogyan akkoriban mondták, az ősi alkotmánynak a bemutatását állította”.⁶ Ez a törekvését állítja párhuzamba Gunst a Deák Ferenc-i állásponttal: „Úgy vélte, a jogfolytonosság elvének felmutatása a legjobb eszköz az ország jövőjének biztosításához.”⁷ Mindezek a szempontok meghatározóak az 1657–1662 közötti események bemutatásában is. Kemény fejedelemségét több mint tíz oldalon keresztül tárgyalja. Részletesen leírja Szalay Erdély és az Oszmán Birodalom viszonyát, ahogyan azt is érzékelteti, hogy a török foglалás ellenében a magyarországi elit és az erdélyiek egyaránt igénylik a trónra lépő I. Lipót beavatkozását. Érzékelteti Szalay a bécsi döntéshozók megosztottságát („Leopold belső tanácsának egyik része hovatovább nagyobb hajlandóságot mutatott Rákócziak tetteleges segédet nyújtani vetélytársa [Barcsay] ellen, és ez úton újból nagyobb befolyást szerezni a koronának Erdélyben.”), ugyanakkor a Habsburg Birodalom külpolitikájának a prioritásait is az előbbivel ellentétes magyarázatként közli („Leopold hadai feles számmal még Dán- és Svédországokban voltak elfoglalva, visszahívásuk e pillanatban még idétlennek látszott; s ha az állandó hadak magva nem hívatik vissza, szükségesnek mutatkozott, kímélni a portát, hogy szerencsétlen hadviselés esetében, Ausztriáig vagy éppen Bécsig ne nyomuljon elé a török”).⁸ Tényleges katonai beavatkozásra – Rákóczi halála után – akkor került sor, amikor „az olivai béke már meg volt kötve, mely a lengyel-dán-svéd háborúnak véget vetett. Souches tábornok júniusban tízezer emberrel a felső Tiszához küldetett, s hivatkozással a Rákóczival kötött szerződésre, Szatmárnak Károlyi Ádámot, Kállónak Károlyi Lászlót rendelte kapitányul.”⁹

⁴Tóth 2016: 10.

⁵„Különösen a 16–17. századi magyar történetre érvényes ez, itt olykor mesteri diplomáciatörténeti elemzéseket nyújt.” Gunst 1995: 144.

⁶Uo. 143.

⁷Uo. 144.

⁸Szalay 1857: 37.

⁹Uo. 43.

Miután 1661. január 1-jén a szászrégeni országgyűlés a letett Barcsay helyett fejedelemmé választja Kemény Jánost, Szalay idézi Keménynek azt a rendekhez intézett figyelmeztetését, hogy „elkerülhetetlenül szükséges leszen, Leopolddal szövetkeznie, mert feltett szándéka a portának, Erdélyből beglerbégséget alkotni”.¹⁰ Az események előadásában azért lesz ennek a mozzanatnak kitüntetett szerepe, mert a hír megcáfolása Kemény bukásában is szerepet játszik: 1661. szeptember 14-én a török fejedelemmé választotta Apafi Mihályt, akit néhány nappal később a fejedelmi jelvényekkel is feldíszítettek, s így elmúlt annak a veszélye, hogy Erdély – önálló uralkodó híján – oszmán tartománnyá süllyedjen, s élére pasát nevezzenek ki. Szalay – Szalárdira hivatkozva – közli is azt a véleményt, hogy Montecuccoli azért nem vállalta a törökkel való nyílt összecsapást, mert „titkon oly ordinanciája volt a generálnak: ha az török Erdélyben magyar fejedelmet választat, meg ne harcoljon; hanem ha occupálni akarná Erdélyt, aperto marte opponálja magát a töröknek”.¹¹ Ezért történt az, hogy Kemény és vele együtt a német sereg kivonult Erdélyből (csak Szamosújvárbán, Betlenben, Kővárban és Kolozsváron hagytak német őrséget), s „a fejedelem hadai Erdőszádnál és Kővár táján, a császáriak Aranyosmeggyesen alól Borhídnál ütöttek táborn”.¹²

Szalay is olyan történetíró, aki a következmények ismeretében, a saját jelene távlatából ítéli meg az eseményeket. Így írhatta Kemény ismételt bevonulásáról, hogy [1661.] „october 21-én fizetett hadaival és néhány ezer némettel bement Erdélybe. Későn.”¹³ A fejedelemnek az a terve is kudarcba fulladt, hogy Segesvár mellett, a nagyszőlősi ütközetben győzze le a töröktől támogatott Apafit, s 1662. január 23-án holtan maradt a csatatéren. Ugyancsak a fejedelemség történetének a teljes ismeretében fogalmazza meg – összefoglaló jelleggel – Kemény megválasztásáról, hogy „s most Erdélynek ismét választott fejedelme volt, nem olyas, kit reá tukmált a porta; de a korszak már távol vala, midőn elég erővel bírt az önállóság ezen árnyéklatának érvényesítésére”.¹⁴ Míg az előbbi esetben előre, az utóbbiban visszatekintett, s a fejedelemség hanyatlásának és virágkorának lehetőségeivel hasonlította össze Kemény helyzetét.

A másik történetíró, aki ugyancsak emigrációban kezdett bele – jelentős kortörténeti vállalkozások mellett – *Magyarország történelmébe*, Horváth Mihály (1809–1878) volt, az egykori csanádi püspök és a Szemere-kormány vallás- és közoktatási minisztere, utóbb Rudolf trónörökös történelemtanára. Összefoglalóját 1860–1863 között még Hatvani Mihály álnéven Magyarországon négy kötetben adta ki, amit a kiegyezést követően – hazatérte után – hatkötetesre bővített.¹⁵ Az átdolgozás és bővítés egyik oka az volt,

¹⁰ Uo. 51.

¹¹ Uo. 60 (90. lábjegyzet) – Jellemző Szalay árnyalt elemzésére, hogy a főszövegben megadja Montecuccoli indokait is, hogy miért vonul ki Erdélyből: „A táborában kitört pestis; a korán beállott őszi esőzések; az eleség hiánya; [...] végre azon körülmény, hogy a szász városok, melyek állítólag esengve várják a német had megérkezését, máris kaput tartak a török előtt: tanácsosnak látták Montecuccolival, elhalasztani a hadviselést.”

¹² Uo. 60–61.

¹³ Uo. 61.

¹⁴ Uo. 53.

¹⁵ Horváth 1872.

hogy munkájába már beépíthette – mások mellett – Teleki József gróf *A Hunyadiak kora Magyarországon* című sorozatának vagy Szalay több művének az eredményeit.¹⁶ Az egyik legújabb historiográfiai összefoglalás szerint történeti szintézisének a „vezérfonala a Habsburgokkal szembeni alkotmányos önállóság, egyáltalán az alkotmányos intézményrendszer története volt”.¹⁷

Erdély történetét a magyar királyok uralkodásának rendjében beszéli el, az 1657–1662 közötti eseményeket az V. könyv harmadik fejezetében (*I. Leopold országlata a vasvári békekötésig*), ebben mintegy 5 oldal terjedelemben tárgyalja Kemény fejedelemségét. Az előzmények között részletesen beszámol II. Rákóczi György lengyelországi hadjárataról s annak katonai és politikai következményeiről, valamint Rákóczi azon törekvéseiről, hogy a török ellenében is megőrizze, illetve visszaszerezze hatalmát. Miközben az erdélyi hadsereg elpusztult vagy tatár fogságba esett, az 1657. augusztusi szamosújvári országgyűlés a hazatérő Rákóczit tette felelőssé a kudarcért, a török pedig a letételét követelte. Majd 1657. november 2-án a gyulafehérvári országgyűlésen „a beteges, szelíd Rhédey Ferencet, a csak nyolc szavazatot nyert Barcsay Ákos ellenében, oly feltétel alatt emelték a fejedelmi székre, hogy arról ismét lelépni tartozzék, ha a Konstantinápolyba s Budára küldött követeknek még sikerülne a török haragját Rákóczi irányában megengesztelniök”.¹⁸ Rákóczi tehát nem törődött bele az eltávolításába, s Horváth azt a rendekhez írott, 1658. január 26-án kelt levelét idézi, melyben „keserű szemrehányásokat tesz a rendeknek, hogy ők szegték meg a Rhédey megválasztásakor vele kötött szerződésüket, mely szerint színleg lemondott is a fejedelemségről, a rendek akkor azt ígérték, hogy iránta hívek maradnak, és sem a színleg választott fejedelem nekik, sem ők ennek magokat nem fogják hittel kötelezni”.¹⁹ Rhédey azonban lemondott, Rákóczi újból elfoglalhatta trónját, miközben a Moldva felől betörő tatár sereg nemcsak a Székelyföldet és a Barcaságot pusztította, de Gyulafehérvárt is teljesen felégette. A töröknek tehát ismét új fejedelemről kellett gondoskodni: Barcsay Ákosra esett a választásuk, akinek ugyan „nem vala nagy kedve a fejedelemségre; de nehogy a már is annyit szenvedett hazát még több nyomor érje, kénytelen lón követtársaival együtt hódolni az alkudozni nem hajlandó ellenségnek”.²⁰ Közben beszámol Horváth azokról a diplomáciai akciókról, melynek során Rákóczi igyekszik kapcsolatba lépni a frankfurti császárválasztó birodalmi gyűlésen tartózkodó Lipóttal és a magyarországi egyházi-rendi főméltóságokkal (Lippay György érsek, Wesselényi Ferenc nádor): bár Lipót nem akarja felrúgni a törökkel kötött békét, azt meghagyja a nádornak, hogy „ha nem gátolja is fegyverkezésben a felvidéki nemességet, azt mindazonáltal ne engedje meg, hogy határaikat túllépven, Rákóczihoz csatlakozzanak”. S olvashatjuk Horváthnál azt a már Szalay által is leírt adatot, hogy a magyarországi vármegyék védelmére Rákóczi német őrséget fogad be szatmári és kállói váraiba.²¹

¹⁶ Gunst 1995: 145.

¹⁷ Erős 2015: 131.

¹⁸ Horváth 1872: 479.

¹⁹ Uo. 480.

²⁰ Uo. 488.

²¹ Uo. 489–490.

Ezen körülmények hatására azonban Rákóczi ismét elérte, hogy „Barcsay csak oly feltétellel ültetessék a fejedelmi székbe, miszerint azt, ha a törököt megengesztelnie sikerülend, neki ismét átengedje. Törekvése sikerült: a rendek [1658] október elején Segervárott tartott gyűlésükben nem ellenzik, hogy méltóságát annak idejében visszavehesse. [...] És midőn Barcsay okt. 10-én fejedelmi esküjét letette, a rendek neki ama feltétel alatt fogadtak hűséget, hogy alkalmilag ismét visszatérhessenek Rákóczi hűségére.”²²

Rákóczi pedig később is mindent elkövetett fejedelemségének visszaszerzésére. 1659. augusztus közepén „újabb nyilatkozatot írt Erdély rendeihez” ez ügyben, azonban Barcsay tanácsosai visszautasították ajánlatát.²³ Ilyen előzmények után történt, hogy Barcsay hajlandónak mutatkozott lemondani a krími fogságból éppen hazatérő Kemény János javára, s őt „a fejedelemséggel nyomban meg is kínálta”.²⁴ Ezek után Rákóczi Keményt is hasonló ajánlattal kereste meg, mint annak előtte Rhédeyt és Barcsayt: „kívánta tőle, viselné ő a fejedelemség címét, míg majd a Portát megengesztelhetik, úgy mindazáltal, hogy őt és családját minden erdélyi javainak birtokában hagyja, s az ország fontosabb ügyeiben az ő megegyeztével s akarata szerint intézkedjék; szóval: hogy a fejedelemség terhére Kemény viselje, gyümölcseit pedig ő maga szedje.”²⁵ Mivel Rákóczi, Barcsay és Kemény között nem jött létre megegyezés – bár Kemény vállalta a közvetítést a két rivális fejedelem között – a hatalom kérdésében, Barcsay a temesvári pasa oltalmába helyezte magát, Kemény pedig visszavonult a politikai élettől, elhagyta Erdélyt, s menyasszonya, Lónyay Anna aranyosmeggyesi birtokán időzött. Rákóczit a marosvásárhelyi országgyűlés 1659. szeptember 29-én harmadszorra is fejedelemmé választotta. Barcsay Szebenbe zárkózott,²⁶ ami körül az ostromzárat csak 1660. május 13-án oldották fel a budai pasa közeledésének hírére. II. Rákóczi György pedig 1660. május 22-én Gyalu és Fenes közt vívott csatát követően „Nagyváradra vitetett, hol aztán június 6-án bevégezte nagyravágyása miatt hazájára oly vészterhessé lett életét”.²⁷

Horváth Mihály mintha hősenekben írná meg Erdély végzetes történetét: főszereplői állandó eposzi jelzőket kapnak: Rákóczi a „nagyravágyó”,²⁸ míg a vele szemben állók közül Rhédey a „jámbor”,²⁹ Barcsay a „félénk, lágyszívú”.³⁰ Ez az előadásmód a történel-

²² Uo. 490.

²³ „Vérének melletünk való kiontását ajánlja érettünk Nagyságod... Azt siratjuk mi mostan is, hogy vérel kezdé Nagyságod tartani ezt a hazát... És noha Nagyságod láttatik becsületére felette vigyázni, mindazáltal ... ország hadaival kétszer odahagyta a becsületet, s életét megtartotta hol szaladással, hol jól idején való elköltözéssel.” Uo. 493.

²⁴ Uo. 493.

²⁵ Uo. 494.

²⁶ Rákóczi a Szebenbe menekült vetélytársát kezdte ostromolni, ahol „a bosszús Barcsay víg poharazással űzé el az egész télen s tavaszon tartott ostromzárlat unalmait; mi közben az urak ezüst marháját is lefoglalta s tallérokká verette, melyek arcképét, címerét s e köriratot viselik magukon: *Serva nos Domine, quia perimus*.” Uo. 497.

²⁷ Uo. 498.

²⁸ Uo. 473, 476, 481, 489, 498.

²⁹ Uo. 481.

³⁰ Uo. 503.

met alakító szereplők esetében statikus személyiséget feltételez, és nem számol jellemük változásával vagy azzal, hogy döntéseiket hogyan alakítják a bekövetkező események.

Ugyanezek a megfontolások érvényesek Kemény János alakjának a megformálásában is. Kemény a történetben mint a lengyelországi hadjárat egyik parancsnoka tűnik fel, aki seregével tatár fogságba esik,³¹ majd az 1658. április 9-re összehívott országgyűlés eseményeiben említi őt Horváth Mihály, amikor Rákóczi a lemondásán gondolkodik, s „a Krímben raboskodó Kemény Jánostól egy levelet hoztak Rákóczihoz, melyben ez a tatárok nagy készülteiről értesítettén, szóbeli üzenettel is bővebben kéretett s intetett, vonulna vissza, s ne tenné ki hazáját a róla különben el nem hárítható veszélynek”.³² A következő megjelenését, amikor rabságból való kiszabadulása után mind Barcsay, mind Rákóczi felkínálja neki a fejedelemséget,³³ már említettük.

Rákóczi halála, majd Várad elfoglalása (1660) s a Barcsay fivérek „zsarnokoskodása” vezettek el oda, hogy „most Kemény Jánost hívták meg a fejedelemségre, ki a múlt évi vásárhelyi gyűlés után Lónyay Annával, Wesselényi nádor öccsének özvegyével házasságra kelvén, Aranyosmedgyesen él vala. Kemény, miután a király segélye iránt a nádortól és Lippay primástól biztatást vőn, hajlott a felhívásra; és miután a Csákyakkal összeszövetkezett s Rákóczi hadának szétoszlott maradványait összeszedte, novemb. 20-án Erdély rendeihez egy manifestumot bocsátott ki, melyben elpanaszolván a személyén ejtett sérelmeket s ecsetelvén a haza zilált állapotát, tudokra adja, hogy fegyveresen jő az országba, annak nem romlását, hanem fennmaradását kívánván.”³⁴ E kiáltvány-nyal szembesíti Horváth Barcsay választát: „Félünk, Csáky confoedaratusai Kgyldet is odahagyják, mint a szegény fejedelmet (Rákóczit) vízre vitték, de szomjan hagyták.”³⁵

Ezt követően Horváth Mihály elbeszélése nem tér el Szalayétól: Barcsay lemondása után Kemény Jánost 1661. január 1-jén Erdély fejedelmévé választotta a szászrégeni országgyűlés, melyen előadta, hogy „Erdély immár csak a magyar király pártfogása alatt remélheti fennmaradását”, s Wesselényi nádor és Lippay érsek levelei által „a király hatalmas védelme [is] ígérteték vala”.³⁶ Várad elvesztése után a hozzá tartozó vármegyei területek török hódoltatása is folytatódott: „Mind ez oda mutatott, hogy a török Erdélyből lassankint egy új beglerbégséget szándékozik alakítani. A rendek tehát felhatalmazták a fejedelmet, hogy a szászrégeni gyűlés után Bécsbe küldött követe, Bánffy Dénes által újra Leopold pártfogásához folyamodjék.”³⁷ Montecuccoli ugyan elérte Erdély határát, majd Majténynál egyesült Kemény csapataival, és elérték Kolozsvárt, onnan azonban újra elhagyta Erdélyt, mert értesült Apafi fejedlemmé választásáról. Horváth is Szalárdira hivatkozik: a császári vezérnek „oly utasítása volt, hogy ha a török Erdélyben magyar fejedelmet választ, vele meg ne harcoljon, s csak ha

³¹ Uo.478.

³² Uo.485.

³³ Uo. 493–494.

³⁴ Uo. 501.

³⁵ Uo. 502.

³⁶ Uo. 504.

³⁷ Uo. 505.

a tartományt elfoglalni akarná, álljon neki ellent”.³⁸ Ezzel megpecsételődött Kemény János sorsa, aki a nagyszőlősi ütközetben életét vesztette.³⁹

Szalay László és Horváth Mihály történetfelfogását nemcsak az határozta meg nagymértékben, hogy mindketten közjogi szemlélettel foglalkoztak Erdély történetével, azaz nagy hangsúlyt fektettek Erdély és az oszmán Porta, illetve a Magyar Királyság politikai kapcsolatára, a diplomáciai alkudozások dokumentumainak részletes bemutatására, valamint az állami intézmények, mint az erdélyi országgyűlések működésének leírására, hanem az is, hogy – a kor szokásainak megfelelően – gyakran terjengősen idéztek a fontosnak tartott iratokból is. Emellett fontos számba venni, hogy milyen forrásokra terjedt ki a figyelmük, melyek adatait építették be történeti elbeszélésükbe.

Támaszkodtak az akkor már nyomtatásban is elérhető korabeli erdélyi történetírók műveire (Szalárdi János, Joannes Bethlen, Cserei Mihály), kortársak naplóira és memoriálékra (Johann Lutsch, Nagy Szabó Ferenc, Linczigh János), a 18. századi jezsuita történetírókra (Katona István, Kazy Ferenc), I. Lipót életrajzíróira (Galeazzo Gualdo Priorato, Franz Wagner), az ekkor már megindult Magyar Történelmi Tár forrásközléseire (Rhédey László naplója), kivételesen kéziratgyűjteményekre („Latour-Thurmburg úr”, Jászay Pál), valamint nehezen azonosítható egyéb levéltári forrásokra („kancelláriai kézirat”) és néhány 19. századi történetíró nyomtatott munkáira (Szirmay Antal, Nagyajtai Kovács István, Bethlen Imre, Teleki József, valamint Horváth már Szalay műveire is).

Mind Szalay, mind Horváth szintézisének még egy jellemzőjét ki kell emelni: az évkönyv (*annales*) jellegét; az eseményeket mindketten szigorúan időrendben adják elő, ami alig teszi lehetővé az előre és visszatekintést, a leírtak értelmezését, a történések okainak megmagyarázását. Olvasóbarát megoldásként az aktuális év laponként a margón olvasható.

Kőváry László, Szilágyi Sándor és Salamon Ferenc

A történeti összefoglalókat az emigrációban megkezdő historikusok után három olyan történetíró munkáit tekintem át, akik a szabadságharc leverése után itthon maradtak. Bár reformkori közéleti aktivitásuk és előtanulmányaik szerényebbek, mint Szalaynak és Horváthnak, több lehetőségük volt a hazai forrásokhoz hozzáférni, s ez történetírásukban is érzékelhető.

Kőváry László (1819–1907) hat kötetben foglalta össze *Erdély történelmét* 1859–1866 között. Az V. kötetet is, melyben az I. Rákóczi György és a II. Apafi Mihály kora között megtörtént eseményeket adja elő, rövid bevezetéssel kezdi (*Még egy pár szó a fejedelmikor jellemzéséhez*), melyben mintegy történetírói elveit ismerteti.⁴⁰ Az Erdélyi Fejedelemség

³⁸ Uo. 507.

³⁹ Uo. 508.

⁴⁰ Kőváry 1863: 5–8.

történetét vázlatosan áttekintve állapíthatja meg, hogy „még elég tekintélyes kis ország arra, hogy a Magyar-királyság alkotmányos életének folytatója s fenntartója legyen”, s „mindenik fejedelem uralkodása mint egy-egy nagy jelenet szövődik Erdély történelme tragicus folyamába”.⁴¹ Míg Szalay és Horváth alig tértek ki összefoglalásaikban az ország belpolitikai helyzetére, Kőváry megállapítja, hogy „mi a belpolitikát illeti, az folyvást a régi [...] a vallásos és polgári szabadság folyvást teljes virágzásnak örvendett”. Fontos szempont, hogy „a vallásbeli türelem páratlan, mert mint másutt, itt a vallás miatt vér nem omlott”. Emellett pedig „az alkotmányos szabadság a legszabadabb köztársasági formákkal vetekedett. [...] Ily alkotmány alatt annyi volt, mint respublicában élni.”⁴² Fontos szempontként emeli ki Kőváry, hogy „a nemzeti fejedelmek e program ellen [egyszer Magyarországgal végezni: s aztán Erdélyre rontani a fejedelemséget] küzdöttek”. Kőváry szerint: „Mit tett e kis ország a vallás és alkotmányos szabadság őseinktől örökölt reliquiái fenntartására, előttünk áll; mit tettek az egyes fejedelmek, koruk e legnagyobb magyarjai, tetteik beszélnek.”⁴³

A lengyelországi hadjárat következményeit, az erdélyi sereg és Kemény János tatár fogságba esését, Rákóczi megrendült helyzetét és Rhédey Ferenc fejedelemmé választását, majd lemondását, Kemény tatár fogságból írt levelének az ismertetését, melyben tájékoztatta a rendeket, hogy a tatárok Erdélyre készülődnek, az előzőekhez hasonlóan – jórészt ugyanazokra a forrásokra alapozva – adja elő. Szintén hasonló a Rákóczi és I. Lipót közti tárgyalások leírása: a különbség csak annyi, hogy Kővárynál már itt megjelenik a Habsburg-politika kulcsa: „a portán lévő ausztriai követ, Reniger Simon azt az utasítást kapta, hogy a dolgok ily fordulatában gondja legyen, nehogy Erdély, fél Magyarország mintájára basasággá alakíttassék.”⁴⁴ Az 1658. évi nagy pusztítást (köztük Gyulafehérvárét is) nagy részletességgel írja le. Rákóczi Váradra húzódott, a török által fejedelemmé tett Barcsay pedig Belső-Erdélyben maradt. Barcsay megválasztásával kapcsolatban a jogszerűségre figyelemmel lévő Kőváry azt jegyzi meg: „hogy a porta alkotmánytapodása ellen óvásukat kijelentsék, s azt ellensúlyozzák, kijelenték, hogy csak azért fogadják el, nehogy basát tegyenek Erdélybe.”⁴⁵

Új információ az előzőekhez képest, hogy Rákóczi a bécsi udvarral párhuzamosan Rhédey Ferencsel is „szoros levelezésben állott” – e tekintetben Kőváry Teleki József grófnak a kéziratgyűjteményét is hasznosítja –, s őt „szólítja fel, hogy vegye ismét fel a fejedelemséget, majd Kemény Jánosra gondolt, ki a tatárabságból hazatérő útjában az oláhországi vajdánál mulatott”.⁴⁶ A marosvásárhelyi gyűlés azonban ismét Rákóczit választotta meg – immár harmadszorra. Kemény János ezután húzódott Aranyosmeggyesre.

⁴¹ Uo. 5.

⁴² Uo. 7.

⁴³ Uo. 8.

⁴⁴ Uo. 69.

⁴⁵ Uo. 77.

⁴⁶ Uo. 81.

Szintén új adat, hogy Rákóczi halála után Barcsay helytartói (Barcsay Gáspár és Lázár György) a „főbbeket ismét összehítták, s határozatba ment, hogy Bánffy Dénes menjen ki Aranyosmeggyesre Kemény Jánoshoz, kérje fel, hogy sógora [helyesen: feleségének volt sógora – R. A.], a nádor útján I. Leopoldtól segílyt eszközöljön”.⁴⁷

Ugyancsak újdonság az eddigiekhez képest, hogy Kőváry részletesen mutatja be a Barcsayval szemben álló székelység helyzetét, s elsőként említi – új forrásra hivatkozva – Kászoni Márton pater szerepét, akit a csíkiak Barcsay Gáspárhoz küldtek.⁴⁸

A Kemény szerepére vonatkozó ismereteket Kőváry szétszórva közli a Rákócziakról, Rhédeyről, Barcsayról szóló fejezetekben, majd 1661. január 1-jétől Apafi megválasztásáig önálló fejezetet kezd *Kemény János, fejedelem* címmel,⁴⁹ végül Kemény halálát már Apafi fejedelem uralkodásának részeként beszéli el.

Kőváry ezt a fejezetet – „minthogy Kemény János fellépése minden eddigi fejedelmink fellépésétől elüt” – önálló bevezetővel is ellátja: „Eddigi fejedelmink a Zápolyák által megalapított politikát követték, mely Erdélyt a török souzerainitása alá helyezé. Kemény János egészen ellenkezőleg a magyar királyságot viselő császári oltalomba kívánta áttenni. Vajjon eljött volt-e már ideje? vajjon a közvélemény meg volt-e nyerve az új politikának? vajjon a török kormány elég gyenge, s a császári kormány elég erős volt-e, hogy Kemény megkísértse – erre fog fejedelmkedésének története feleletet adni. Hogy nem volt akkora államférfi, mint hadvezér, azt folyvást fogjuk tapasztalni.”⁵⁰ Újszerűnek látszik Kőváry időfelfogása („eljött volt-e már ideje?”) – mintha valami, az eseményektől független idő alakítaná a történelmet – s a „közvélemény” szerepének a fölvetése is. Kőváry „államcsíny”-ként értelmezi Kemény föllépését, hiszen míg a szászrégeni országgyűlés azzal a feltétellel választotta meg, hogy „a portától semmi időben el nem szakad”, pár nappal később „a nádor és az esztergami érsek leveleit olvastatá, melyek Erdélyt felszólíták, hogy miként Báthori Zsigmond alatt, magokat császári oltalom alá bocsássák; hogy jobban indokolja, a budai basától is mutatott fel egy levelet, mely Erdélytől Bihart, Krasznát és Középszolnokot Váradhoz kívánta csatoltatni engedni.”⁵¹ Ezek után küldik Bécsbe Bánffy Dénest és pater Kászoni Mártont.⁵² Válasszal áprilisban, másodjára júniusban tértek vissza – Bánffy „gyémántos arany-keresztel”,⁵³ amint Kőváry megjegyzi –, de katonai segítséget nem hoztak; végre 1661. augusztus 30-án egyesült Kemény meggyengült serege Montecuccoliéval Majténynál,⁵⁴ ahogy Horváth Mihálynál is olvasható. Megint újszerű szempont Kővárynál a híráramlás történelmet alakító szerepének a felismerése: bár Apafit 1661. szeptember 5-én fejedelemmé választották, „Kemény mit sem tudván Apafiról, két havi bújdosás után álmai valósulásánál

⁴⁷ Uo. 99.

⁴⁸ Uo. 101.

⁴⁹ Uo. 104–116.

⁵⁰ Uo. 105.

⁵¹ Uo. 106.

⁵² Uo. 107.

⁵³ Uo. 112.

⁵⁴ Uo. 113.

látta magát”,⁵⁵ amikor szeptember közepén Kolozsvár alá értek, s „Montecucculi 56,000 ember, 54 úgúy élén kijelenté, hogy ő flge sergét, melytől a keresztény világ ügye függ, ily körülmények közt nem kockáztathatja”.⁵⁶ Kemény tehát – külső támogató híján – ismét kivonult Erdélyből, amit a török így szabadon végigrabolt, s támogatóira, bázisára nézve Kőváry azt a megállapítást teszi: „Kemény mellett senki se állt többé síkon, pártja még csak a várfalak közt tartá fenn magát”, majd az Apafi által Kisselykre hirdetett országgyűlés Keményt a hatalmától is megfosztotta november 20-án.⁵⁷

Széles látókörrrel festi meg Kőváry Erdély s benne Apafi lehetőségeit, azokat a tényezőket, amelyeken a hatalma alapulhat: „három év óta török, tatár és némettől dúlt, kipusztított haza, szétszórt nemesség, fegyverrel meghajtott székelység, üres fejedelmi pénztár, s pártoskodásban szétilált fegyveres erő volt az, mivel egyelőre rendelkezhetett; vagyis egy szétmállani indult országot kapott, melyet már csak a beavatkozni akaró szomszéd hatalmak egymástóli féltékenysége tart még fenn, melynek szervezésére oly talentum kívántatott volna, mely Erdélyt, mint egy második Svájcot semleges helyzetben tarthatta volna.”⁵⁸ A továbbiakra már csak a nagyszőlősi ütközet igen hosszadalmas leírása maradt.

A következő összefoglaló Szilágyi Sándoré (1827–1899),⁵⁹ akit már ebben az időben is felkészült történetbúvárnak tartottak; 1853-tól 14 évig a nagykőrösi református gimnázium tanára, aki a fővárosba költözve mindinkább bekapcsolódik a történeti kutatásokba, sőt azoknak egyik központi szervezője lesz; 1875-ben Thaly Kálmántól veszi át a *Századok* szerkesztését, és a Magyar Történelmi Társulat titkárának választották, 1878-ban újraindítja a Történelmi Tár című forrásközlő folyóiratot, és a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatójának nevezik ki; az 1880–90-es években a kutatások meghatározó alakja.

1860-ban jelentős tanulmányt publikált Kemény János fejedelemségéről a Budapesti Szemlében,⁶⁰ a Magyar Történelmi Tárban s egyéb folyóiratokban fontos forráskiadványokat tett közzé.⁶¹ Mintegy összegzésül jelentette meg az Erdélyi Országgyűlési Emlékek (EOE) című sorozat 12 kötetét, amelyeket bevezetővel is ellátott. Elszórtan megjelenő forrásközlései mellett forráskiadvány-sorozatok is fűződnek Szilágyi nevéhez. Ezek a forráskiadások jelzik a dualizmus kori hazai történeti kutatások főbb csomópontjait.⁶²

Az 1860-ban megjelent cikk nem más, mint előtanulmány Szilágyi *Erdélyország története* című, 1866-ban megjelent művéhez. E történeti szintézisében Szilágyi ragaszkodik

⁵⁵ Uo. 114.

⁵⁶ Uo. 115.

⁵⁷ Uo. 116.

⁵⁸ Uo. 118.

⁵⁹ Szilágyi 1866.

⁶⁰ Szilágyi 1860a: 21–70.

⁶¹ Szilágyi 1860b, Szilágyi 1875a, Szilágyi 1880, Szilágyi 1882a, Szilágyi 1886.

⁶² A német mintát követő *Monumenta Hungariae Historica*-sorozatában az erdélyi történelem egyéb forrásaival is foglalkozott (Szilágyi 1868), a Rákócziak korát érintő kötetekben pedig Kemény Jánosra vonatkozó forrásokat is kiadott (Szilágyi 1873, Szilágyi 1874, Szilágyi 1875b, Szilágyi 1882b), valamint vannak sorozaton kívüli kötetek is (Szilágyi 1885, Szilágyi 1890–1891).

az események időrendben való előadásához; a főbb dátumokat az országgyűlések, követéségek, csaták és várívások időpontja adja. A föltárt forrásokból hosszadalmasan idéz, de azokat nem értelmezi. Az események fordulópontjait azonban fölismeri, az okokat és következményeket összefoglalja, néhol a főhős motivációit is közli.

Az egyik ilyen fordulópont Kemény fellépése Barcsay ellenében. Az 1660. október 20-án megnyílt segesvári országgyűlésen történt, hogy „néhány főúr azon hírt terjeszté el, hogy Kemény János sereggel Erdély felé közeledik. Barcsay kezdetben koholtak hitte s a terjesztőket hazaárulóknak szidalmazta, míg testvére Gáspár buzgalmában tovább ment, ő azoknak fülét, orrát levágatá. [...] A csiki fölkelők már a mozgalom kezdetén rávetették [ti. Keményre] szemeiket s meghódolás után is folytonosan bejövételét sürgeték: Rákóczinak szétvert hadai mellé állottak és vezérlete alatt akartak erdélyre menni. Az elesett fejedelemnek bujdosó párthívei hasonlóan ráfüggeszték szemeiket, kivált, miután Barcsay az egyszer nekik megadott kegyelmet újlag visszavonta. E szerencsétlenek Kemény szárnyai alatt reméltek hazájokba visszatérhetni, mert összeköttetése a nádorral Wesselényi Ferencsel kilátást nyújta német udvar pártfogására, mert a portát a Keményt kegyelő tatár cham útján megnyerhetni hitték s mert Barcsay eszélytelenségével honn a kedélyeket végképp elidegeníté.”⁶³ Ezt követően idéz Szilágyi hosszán, mintegy másfél oldal terjedelemben Kemény november 20-i manifesztumából. Szilágyi szöveghelye olyan alaposan szedte össze Kemény támogatói körét, hogy R. Várkonyi Ágnes is ezt vette át, s építette be a maga szintézisébe.⁶⁴ A másik fordulópont: a nagyszőlősi csata: miért vállalta Kemény az összecsapást számottevő német segítség nélkül? Miután látszott, hogy a török s Apafi egyesült csapatai túlerőben vannak, tanácsadói „egyező véleménye odáig ment ki, hogy miután az egyesülést az ellenség létre hozta, haladéktalanul Magyarországra kellene futni. Csak Kemény ellenzette, mert a megszaladás színét kerülni akarta, habár Segesvár bevehetésének lehetetlenségéről is meggyőződött. Aznap maradni akart, másnap Berethalomnak indulandó volt, oly céllal, hogy Apafi ebesfalvi kastélyát felprédálja.”⁶⁵ Évekkel később megjelent szintézisében azonban Szilágyi az ezekhez hasonló indoklásokat elhagyja, s szinte csak az események időrendi vázát közli.

Szilágyi Sándor *Erdélyország története* című munkája lábjegyzetek nélkül jelent meg, így kevésbé hat tudományos munkának, mint eddig bemutatott kortársaié, azonban a fenti kiadványok jelzik, hogy megbízható forrásismeret állt mögötte, bár Szilágyi elbeszélői stílusa kevés teret enged az értelmezésnek; önálló értékrendszere és álláspontja alig érzékelhető, elemzései nem objektívek, túlságosan azonosul aktuális forrásaival, ezért „nézőpontja a források értékítéleteit követve szinte oldalról oldalra változik”.⁶⁶

A lengyelországi hadjáratot követő eseményeket – hogy csak a Keményt is érintőeknél maradjunk – szűkszavúan foglalja össze: az 1658. április 9-re összehívott, majd május 24-re elnapolt gyulafehérvári országgyűlésen „legelőbb Bánffy Dénes számolt be a maga

⁶³ Uo. 30–31.

⁶⁴ Vö. R. Várkonyi 1984: 19.

⁶⁵ Szilágyi 1860a: 68.

⁶⁶ Szabó 2012: 1106 (108. lábjegyzet).

követségével: »felolvasák ő felsége levelét, mely nagyon docte et artificiose volt ugyan írva, de semmi bizonyost nem tartalmazott.«⁶⁷ Aztán „a rabságból hazabocsátott Sélyei István pap s Szigethi Péter a Kemény inasa tettek jelentést: a khán már felkészült és Kemény Istenre kéri az országot, hogy a portától el ne álljon.”⁶⁷

Szilágyi szerint Barcsay fejedelmé tételéig „Kemény Jánosnak volt reménye, hogy elnyerheti a kornyétát, s e célból a tatár khán fia fejedelmi öltönyben Tergovist alá hozá, honnan ő sept. 1-éről Szigethi Pétert azon utasítással, hogy megválasztása mellett működjék, ez országba küldé”.⁶⁸ Szilágyi a történelmi személyiségek meghatározó szerepét tartja a történelem fő alakító tényezőjének. Rákóczit ő is nagyravágyónak tartja,⁶⁹ mint Horváth Mihály, s Erdély vesztét két fejedelmének személyes alkalmatlanságával magyarázza: „S mind az, mitől az ország ez napon [Barcsay megválasztása] megfosztatott, két emberének bűne miatt veszté el. Ezek számára a történet lapján semmi mentség. Hol volt Rákóczi a veszély percében? Megszaladt, bujdokolt egyik várából a másikba. És mit tett Barcsay? olyas valamit, mi közel jár a hazaáruláshoz s legjobb esetben esküszegés.”⁷⁰

Mindezek nem azt jelentik, hogy Szilágyinak ne volna érzéke a közjogi szabályok, a törvényes rend, a szabadságok rendszere iránt. Ezért emelhetette ki Barcsay megválasztása idején a rendek leveléből, hogy: „»Nem tagadhatjuk – írák – mind magunknak, mind boldogtalan maradékinknak nem kicsiny szomorúságunkra lenni, hogy nagyságod fejedelmi méltóságos tisztiben való beállítása« nem az eddig megtartottszabados választás szerint, hanem a török parancsára történt. De hálát adnak Istennek, hogy őfelsége keresztény ember, s nem basa, egyszersmind köszönik, hogy ’nem nézván, mi úton-módon lépett fejedelmi tisztiben’ (azaz dacára annak, hogy kineveztetett) elfogadta a conditiókat.”⁷¹ Azt a tényt viszont csak közli, s nem értelmezi vagy indokolja, hogy „ez időben Kemény János elhagyta az országot s magyarországi uradalmaiba vonta meg magát, hol Lónyay Annával házasságra lépett”.⁷²

Az eseményekben Rákóczi halála, majd Várad elfoglalása hozott újabb fordulópontot: a Barcsaytól elfordulók s a Rákóczi-pártiak „még Várad ostroma alatt Bánffy Dénest, Kemény Jánoshoz küldték, ki a nádor testvéreinek özvegyét vevén nőül, ezzel közelebbi viszonyra lépett”. Közben „a Rákóczihoz ragaszkodó székelyek, jelesül a csíkiak s háromszékiek már nyílt lázadásban voltak, a fogságból nemrég menekült Lázár István vezérlete alatt. Ezek is Keményre gondoltak, s sept. 18-án tartott maksai gyűlésükből tőle kértek a teendőik iránt utasítást.”⁷³ Szilágyi megindokolja, hogy Kemény miért fogadta el a felkérést: „Semmi kétség, hogy Kemény mind ezt tekintetbe vette, sőt éppen ezekre számított, midőn a Bánffy Dénes s a székelység hívásának engedve, mint a magyar király védenca,

⁶⁷ Szilágyi 1866: 271.

⁶⁸ Uo. 275.

⁶⁹ Uo. 268, 270.

⁷⁰ Uo. 276.

⁷¹ Uo. 277–278.

⁷² Uo. 282.

⁷³ Uo. 290. – Ugyanitt említi Szilágyi pater Kászonit is.

a nádor barátja” útnak indult Erdély felé.⁷⁴ Mintha Szilágyi Sándor Kőváry már idézett kérdésére felelne:⁷⁵ a szászrégeni gyűlésben mondott beszédében elhangzottak „mutatták, hogy a személyváltozással más alakulásokat is várhatnak. De erre az ország meg volt érve s Keménynek, a nádor barátjának személye a magyarországi és németbirodalmi segélyt képviselte.”⁷⁶ Diplomáciai alkudozások során megszületett a bécsi haditerv: „egy kis csapatot, mintegy ezer embert Keménynek segélyül küldenek, mialatt két hadtestet állítanak ki, egy, mely mint repülő csapat (camp volant) gróf Starhemberg parancsnoksága alatt a Tiszához vonuljon s Keménnyel lépjen összeköttetésbe, a másik a főszereg álljon meg a Dunánál. Az egész felett a főparancsnokság Montecuculi Rajmundra bízott.”⁷⁷ Az események már ismertetett menete szerint Montecuccoli 1661. augusztus 30-án egyesült Kemény hadaival, s megindultak Kolozsvár irányába, ahol értesültek Apafi megválasztásáról. Szilágyi Montecuccoli emlékiratait idézve hosszasan leírja, hogy miért nem vállalja a törökkel való ütközetet (a kortárs történetírók közül, bár ismerik az emlékiratokat, s arra hivatkoznak is, a generális érveit csak Szalay közli: „kimaradt az ígért magyar segítség, rossz volt az élelmezés, útjában mindenütt csak üres tárházakat talált, táborában kiütött a ragály, a kulcsos városok egy nevezetes része elveszett, s mi ennél rosszabb, a lakosság irántok ellenszenvvel viseltetik – még a szászok is nyíltan ellenők nyilatkoztak.”).⁷⁸ A nagyszőlősi csatáig nem sok említésre méltót talál Szilágyi.

Szilágyi az első a bemutatott történetírók közül, aki megemlíti „Portia a miniszterelnök” nevét,⁷⁹ mint aki „minden áron fenn akarta tartani a békét”,⁸⁰ Kőváryhoz hasonlóan pedig Rhédey Ferenc lemondása utáni levelezéséből is idéz, amelyek abban az időben az Erdélyi Múzeum-Egyesület őrizetében voltak.⁸¹

Salamon Ferenc (1825–1892) történeti összefoglalójában csak egy rövid bekezdést szánt Kemény Jánosnak, s az erdélyi eseményeket a bécsi politika szemszögéből ítélte meg: „Nemsokára a császári hadak eme fővezére személyesen megy Erdélybe a pasák és a török párt ellen. A pillanat kedvez volt. Ha valaha, most érkezett volt el ideje, hogy Erdélyben úgynevezett német párt támadjon. A tatárpusztítás s Erdély fejedelmválasztási jogának otromba és megalázó megsemmisítése szükségkép legmagasabbra fokozta a gyűlölséget a török ellen, s ha van erélyes hatalom, mely megtorolja a szenvedéseket s biztosítja

⁷⁴ Uo. 291.

⁷⁵ „Kemény János egészen ellenkezőleg a magyar királyságot viselő császári oltalomba kívánta áttenni. Vajjon eljött volt-e már ideje? Vajjon a közvélemény meg volt-e nyerve az új politikának?” Kőváry 1863: 105

⁷⁶ Szilágyi 1866: 292.

⁷⁷ Uo. 297.

⁷⁸ Uo. 300. – Bár leírja azt is, hogy Bécs célja nem az, hogy a fejedelmi szék Keménynek biztosítsák, „hanem átalan, hogy Erdélynek fejedelem választási joga fenntartassék”. Uo. 301.

⁷⁹ Portia herceg levéltárát használta is Szilágyi, amikor onnan közölte Keménynek az 1661. február 28-án Csáky Istvánhoz írt levelét. Mindez arra utal, hogy Csáky közvetített a fejedelem és a bécsi udvar felé. Az pedig, hogy a levél latinul íródott, világossá teszi, hogy eredetileg is Bécsbe szánták. Kemény János levele Csáky Istvánhoz, 1661. február 26; Jelentés az erdélyi ügyekről, 1661. február 26. EOE XII: 488–490, 491–494.

⁸⁰ Szilágyi 1866: 295.

⁸¹ Uo. 281

az országot a török zsarnokság ellen, nincs benne kétség, e hatalomhoz szegődik az ország. Azonban a híres Montecuculi merőben hasztalan sétát tesz Erdélyben s ismét sorsára bízva az országot, feláldozván a vele szövetségben volt fejedelmet, Kemény Jánost. A sikertelenséghez véve még az akkori zsoldosok rakoncátlanságait, ez a hadjárat csak arról győzte meg Erdélyt, hogy más út nincs a menekésre, mint elővenni a hagyományos politikát: simulni a körülményekhez s ha áldozatokkal is újra a gyűlölt törökhöz csatlakozni.”⁸²

A 19. század második felében mind az 1848–49. évi szabadságharc és annak leverése, mind a kiegyezés fölerősítette az újkorra (kora újkorra) irányuló kutatásokat, amelyek „a polgári nemzetek állami fejlődéséhez kötődtek”, ezt a korszakot pedig „jelenük valamiféle előtörténeteként” tudták megjeleníteni.⁸³ Mind a Habsburg Monarchián belül Magyarország különállását hangsúlyozó, mind a függetlenségi politikai álláspont megtalálta a visszaigazolását a történettudományban (és viszont). Az önálló középkori Magyar Királyság hagyományait Erdély nemzeti fejedelmei vitték tovább, történetük elbeszélése során pedig mind az állami lét (az önálló fejedelemség sajátos állami intézményei), mind az Erdélyből kiinduló függetlenségi küzdelmek hangsúlyt kaphattak. A 17. század második felének eseményei pedig már a fejedelemség meggyengülését, majd megszűnését jelentették, amire a vizsgált történétírók is reagáltak – igaz, eltérő módon – szintéziseikben. A legújabb historiográfiai kutatások ugyancsak a politika- és államtörténeti tematikának a meghatározó voltát regisztrálják a 19. század második felében.⁸⁴

Acsády Ignác, Persián Kálmán és Szekfű Gyula

A millenniumi ünnepségsorozat részeként megjelenő tízkötetes ún. „millenniumi” összefoglalás egyrészt a fenti történelemfelfogás jegyében készült, másrészt szintetizálta az addig feltárt történeti anyagot. A vonatkozó kötetet Acsády Ignác (1845–1906) írta.⁸⁵ A kötetet bevezető *Előszó* azonban olyan módon adja meg a kötet témáját, hogy lehetetlen nem gondolni a vizsgált korszak és a millenniumi kor egybevetésére: így „a korona és a nemzet, a királyi hatalom és a magyarság egymáshoz való viszonyának” elmérgesedése a szabadságharcot követő megtorlással,⁸⁶ míg a szatmári béke a kiegyezéssel állítha-

⁸² Salamon 1885: 434.

⁸³ Glatz 1989: 197.

⁸⁴ Gyáni 2002: 16.

⁸⁵ Acsády 1898.

⁸⁶ „Az az ötvennégy esztendő, melyen át I. Lipót és I. József ültek Szent István trónusán, nemzeti történetünk hőskölteményének egyik legemlékezetesebb szakasza. [...] Csakhogy az örök emlékezetű eseményt véres vajúadások, romboló belmozgalmak előzték meg, kísérték és követték. E mozgalmak Lipót trónra léptével kezdődtek s csak fia, József halálával szűntek meg s végletekig elmérgesítették a korona és a nemzet, a királyi hatalom és a magyarság egymáshoz való viszonyát. Lipót trónra léptének már első évében megdőlt az a hatalmi egyensúly, melyet a bécsi béke a magyar államterületen alkotott s mely félszázadon át biztosította a magyarság legfőbb nemzeti érdekeit a császári és a török udvar túlkapásai ellen.” Acsády 1898: 5–6.

tó párhuzamba, mely „a királyi hatalom s a magyarság kibékülését” eredményezte.⁸⁷ Az Erdélyi Fejedelemség történeti szerepének a hangsúlyozását a szerző a mű elején is megfogalmazza, nézetében összekapcsolódik az államközpontúság a függetlenségi szemlélettel: „De [az Erdélyi Fejedelemség] már ez időben is elég erős volt arra, hogy történelmi hivatását az egész magyar nemzet javára háborítatlanul teljesítse. Erdély tartotta fenn az egyensúlyt a magyar állam területén, ereje, tekintélye állta útját annak, hogy a porta teljesen meghódította, a bécsi udvar meg ősi intézményeitől, melyek nemzeti lételét és lelkiismereti szabadságát biztosították, megfossa az országot.”⁸⁸

Acsády az eddig ismertetett történeti anyagot beépíti szintézisébe, azonban néhány új témát és szempontot is fölvet, ami az időközben bővülő forrásismeretnek köszönhető. Ő veti fel a vallási szempontokat: az I. Lipótnál diplomáciai kapcsolatokat kereső „Rákóczi [1658] februárban Sámbar jezsuitát küldte Lippay György érsekhez s kijelentette, hogy, ha a király támogatja, ő meg a katolikus egyháznak ad kedvezményeket”.⁸⁹ Majd Barcsayval kapcsolatosan is fölmerülnek a katolikusoknak adandó engedmények, de Kemény is azért várja el a királytól a támogatást, mert „ha őt bukni hagyja, Erdély vagy a töröké, vagy olyané lesz, »ki alatt nem miséznek a paterek benn Erdélyben, csak úgy is, mint eddig«.”⁹⁰

De ismerteti Acsády a bécsi politika irányítóit is: míg elődei csak Portia herceget említik, addig ő Annibale Gonzaga herceg (az Udvari Haditanács alelnöke) és Wenzel Eusebius Lobkowitz herceg (az Udvari Haditanács elnöke) szerepét is értékeli.⁹¹ A jobb forrásadottságok miatt pedig Kemény János motivációit is jobban képes megvilágítani: míg elődei csak 1660. november 20-i manifestumától tudják adatolni újbóli politikai aktivitását, Acsády úgy tudja, hogy már szeptemberben is kész volt bemenni Erdélybe.⁹²

Acsády munkájában nyoma sincsen ismeretelméleti kételynek: úgy véli, hogy az egyre bővülő adatai segítségével a múlt mindinkább megismerhető, s a források közvetlenül kirajzolják a múlt képét.⁹³ A millenniumi *A magyar nemzet története* című összefoglalót értékelve Dénes Iván Zoltán tesz egy említést – anélkül, hogy ötletét kifejtené – az angol Herbert Butterfield *The whig Interpretation of History* (1931) című könyvére.⁹⁴ *A történelem whig értelmezése* ebben a kontextban azt jelentené, hogy a „whig történelemképben

⁸⁷ „A tömegek hősi tusája nem maradt meddő s vérükből sarjadt ki az új Magyarország, melynek alapját a királyi hatalom s a magyarság kibékülése, a szatmári pacificatio rakta le.” Uo. 7.

⁸⁸ Uo. 27–28.

⁸⁹ Uo. 65.

⁹⁰ Uo. 113.

⁹¹ Uo. 67–68, 103. – Lobkowitz szerepét az MTA annyira fontosnak tartotta, hogy levéltárának magyarországi anyagáról másolatokat is készített: Dvorzsák 1879: 260; Óváry 1901: 161–184; Lukinich 1935: 52–53.

⁹² Uo. 109.

⁹³ „[Ezen időszak] eseményeit töméntelen kútfő és irodalmi segélyforrás helyezi új megvilágításba. ez idők számos kiváló, sőt másod-, harmadrendű szereplője is értékes naplókát, emlékiratokat s más följegyzéseket hagyott reánk. Leveleik és okirataik meg éppen töméntelen számmal maradtak fenn s a sok becses kútfő segélyével valósággal bepillantathatunk a rég sírban porladó nemzedékek lelki világába, az események legrejtettebb titkaiba.” Uo. 7.

⁹⁴ Dénes 2015: 192.

a múltbéli történések túlzottan is problémátlanul kapcsolódnak össze a jelenkor szellemi és politikai törésvonalaival”, vagyis Butterfield azt az angol politikatörténeti nézőpontot kritizálta, amelyben „a Magna Chartától a jelenkorig ívelő vezérfonalra igyekezett felfűzni minden történeti eseményt”.⁹⁵ A vizsgált 19. századi történetírók is egy olyan narratívát alkottak, melyben saját koruk szabadelvűségének fogalmain keresztül mutatták be a kora újkori erdélyi politikát.⁹⁶

A következő életrajzi munka – kisonográfia – Persián Kálmánnak (1878–1914), a kolozsvári egyetemi könyvtár tisztviselőjének a – mindössze 54 oldalas – doktori értekezése volt, mely a forrásokban már támaszkodni tudott az EOE megjelent kötetekre és az egyéb kiadásokra,⁹⁷ emellett pedig az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek a kolozsvári egyetem részére használatra átengedett gazdag levéltári és kézirati gyűjteményére (a legfontosabb ezek közül a Lónyay Annával a Wesselényi-lt.-ba került Kemény-levelezések, amelyek egy része máig kiadatlan). Persián történetszemléletét mutatja, hogy egyrészt hisz a kutató elfogulatlan objektivitásában („saját egyéniségétől s kedvenc eszméitől menten, tisztán, híven és világosan akar rajzolni; amellett azzal a nehéz feladattal is meg kell küzdenie, hogy a jelen korszelleme el ne ragadja, bele ne sodorja abba a végzetes hibába, hogy saját korának nagyító vagy kicsinyítő üvegén keresztül bírálja meg a multakat”),⁹⁸ ugyanakkor elfogadja a 19. századi történetírók azon vélekedését, hogy témája azért tarthat számot az érdeklődésre, mert „Erdély szabadságának és a nemzeti fejedelemség”-nek a végnapjait tárgyalja.⁹⁹

A bemutatott történetírók közül Persián mutatja be legrészletesebben, legadatoltabban azt, hogy 1660. november 20-i kiáltványát megelőzően Kemény milyen előkészületeket tett a fejedelemség elnyerésére: 4 oldalon összesen 17 dokumentumra hivatkozik a lábjegyzetekben. Hasonló alapossággal jár el munkája további részeiben is – sajátosan vegyítve a dualista kor szemléletét a rankei elvekkel („ami valóban történt”).¹⁰⁰

A 20. század első felében lépett fel Szekfű Gyula (1883–1955), aki már a dualizmus utolsó éveiben is figyelmet váltott ki könyveivel (*A száműzött Rákóczi*, 1913; *A magyar állam életrajza*, 1918), történetszemléletében – Romsics Ignác szerint – mégis a 17. század foglalta el a centrális helyet.¹⁰¹ A dualizmus utolsó évében megjelent könyvében még „a magyarság folyamatos állami önállóságának kimutatását” tartja feladatának; ez a gondolat 1867-ben nyert betetőzést.¹⁰² A Báthoryak, Bethlen Gábor és a két Rákóczi György alatt „Erdély nemzeti és állami fejlődése – Szekfű akkori véleménye szerint – folyton emelkedő

⁹⁵ Trencsényi 2007: 14.

⁹⁶ Vö. a nemzetállami szemlélet visszavetítésének buktatóival: Pálffy 2010: 13–15.

⁹⁷ Persián 1907.

⁹⁸ Uo. 1–2.

⁹⁹ „Kemény e választással pályájának delelőpontjára jutott. Ugyanakkor Erdély szabadságának és a nemzeti fejedelemségének napnyugtához érkezett.” Uo. 16.

¹⁰⁰ „A történelemre azt a hivatalt szokás kiróni, hogy ítélkezzék a múlt felett és szolgáljon tanulságokkal az elkövetkező esztendőkre, a jelen kísérlet nem vállalkozik ilyen komoly feladatokra: mindössze azt kívánja ábrázolni, ami valójában történt.” Rankétól idézi: Koselleck 2003: 61.

¹⁰¹ Romsics 2011: 297.

¹⁰² Glatz 1988: 259.

vonulat mutat, a kis ország önálló államegyéniséggé nőtt”.¹⁰³ Szekfű az erdélyi fejedelemség egyik különös sajátosságaként értékeli, hogy „tulajdonképpen súlypontja Erdély határain kívül volt. Erdélynek állami létet és súlyt hosszabb időre csak a Felső-Tisza síksága és Felső-Magyarország kölcsönzött. Leghatalmasabb fejedelmei kivétel nélkül az Erdélyen kívül eső területekről származtak.” Várad török kézbe jutása ettől a területtől fosztotta meg Erdélyt, mely „már csak mint árnyék tengődött egész bukásáig”.¹⁰⁴ 1929-ben Bethlen Gábor fejedelemről publikált életrajzi monográfiát. Ebben azonban már „markánsan szemben állt azzal a 19. századból átörökített [...] felfogással, mely Bethlent alkotmányos keretek között uralkodó, s a nemzeti és vallásszabadságért hadra kelő kegyes fejedelemként, magát Erdélyt pedig a modern, demokratikus Magyarország bölcsőjeként láttatták”.¹⁰⁵

A Hóman Bálint és Szekfű Gyula által közösen jegyzett *Magyar történet*, melyben Szekfű a Hunyadi Mátyástól terjedő korszakokat dolgozta fel, első kiadásban 1928 és 1934 között jelent meg hét kötetben, majd 1935–36-ban második, bővített kiadása is megjelent.¹⁰⁶ A kötetben Szekfű szakít a 19. századi narratívákkal, és II. Rákóczi György lengyelországi vállalkozásában nem a nemzeti érdekek képviselőjét látja, hanem: „Tiszta dinasztikus megfontolásokkal van itt dolgunk, melyek közt egy minden rendi befolyástól mentesített uralkodóház tagjai keresik az utakat, hogyan csatolhatnának meglevő országukhoz új tartományokat anélkül, hogy ily lépéseiket országuk szükségletei bármiképp is kívánják.”¹⁰⁷ Az önálló Erdély bukása című fejezet mindössze háromoldalas, a tanulságot – a nemzeti liberális narratívával, de részbe saját 1918-as nézetével szemben is – a fejezet elején közli: „kiderült, hogy a törökre támaszkodó Erdély, ha az állami lét természetes attribútumait, külpolitikai célokat és eszközöket igénybe meri venni, előbb-utóbb prédájává lesz a török kéznek, mely mindegyre kész lecsapni rá.” Felhívja a figyelmet Rákóczi törvénytelen birtokszerzéseire vagy arra, hogy Erdélyben nincs az a rendiség, ami a fejedelmi hatalmat korlátozhatná.¹⁰⁸

Abban is eltér elődei történetírásától, hogy szakít az eseménytörténet hosszadalmas leírásával: Kemény János fejedelemségét összesen 12 sorban foglalja össze, bár elemzései, a motivációk feltárása is igen szűkszavú.

A több korszakot átfogó szintézisek mellett Kemény Jánosról két hosszabb terjedelmű „életrajz” született, amelyek azonban inkább tekinthetők korrajznak, mint biográfiának. Ráadásul mindkettő az 54 éves korában megválasztott fejedelem uralkodásával foglalkozik, s az azt megelőző időszakra nem tér ki. Mindkét feldolgozásra a politikai és katonai eseménytörténet dominanciája jellemző, országgyűlési határozatok, követi feljegyzések, diplomáciai jelentések, utasítások – és helyenként misszilisek bő idézésével. Társadalom- vagy mentalitástörténeti vizsgálatokra a 19. század történetírása – legalábbis Kemény korára vonatkozóan – nem vállalkozott. Míg a pályájukat a reformkorban

¹⁰³ Szekfű 1918: 94.

¹⁰⁴ Uo. 96–97.

¹⁰⁵ Romsics 2011: 298.

¹⁰⁶ A témát tartalmazó kötete: Szekfű 1935.

¹⁰⁷ Uo. 82.

¹⁰⁸ Uo. 83–84.

kezdő, idősebb nemzedék szintéziseikben hosszasan, részletezően tárgyalták Kemény János fejedelemségének eseménytörténetét, ez az érdeklődés a későbbiekben eltűnt, s Kemény neve – Persián Kálmán doktori értekezését leszámítva – már csak említésszerűen fordul elő az összefoglalásokban.

Felhasznált források

Nyomtatásban megjelent források

Erdélyi Országgyűlési Emlékek (1540–1695) (EOE). I–XII. kötet, szerk. Szilágyi Sándor, MTA, Bp., 1875–1897.

Felhasznált szakirodalom

- Acsády Ignác 1898: Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711). Athaeneum, Bp. (A magyar nemzet története. VII. kötet).
- Dénes Iván Zoltán 2015: *A magyar nemzet története és a Magyar történet kánonjai*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A magyar történetírás kánonjai*. Ráció, Bp.
- Dvorzsák Miksa 1879: Magyarországi vonatkozású levelezések hg. Lobkowitz Mór raudnizti levéltárában. *Magyar Könyvszemle*, 4. évf., 1. füzet, 254–261.
- Eörös Vilmos 2015: Modern historiográfia: Az újkori történetírás egy története. Ráció, Bp.
- Glatz Ferenc 1988: Utószó. In: Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*. Dick Manó, Bp., 1918 (reprint: Maecenas, Bp., 1988) 243–263.
- Glatz Ferenc 1989: Az európai és a magyarországi újkorkutatás kialakulás. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára*. MTA TTI, Bp., 197–209.
- Gunst Péter 1995: *A magyar történetírás története*. Csokonai, Debrecen.
- Gyáni Gábor 2002: Történetírásunk bécsi korszaka. In: *Történelemszempontok*. L'Harmattan, Bp., 13–21.
- Horváth Mihály 1872: *Magyarország történelme*. V. kötet, Heckenast Gusztáv, Pesten, 2. kiadás.
- Koselleck, Reinhart 2003: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Atlantisz, Bp.
- Kőváry László 1863: *Erdély történelme*. V. kötet, Ráth Mór, Pesten.
- Lukinich Imre 1935: *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága másolat- és kéziratgyűjteményének ismertetése*. MTA, Bp.
- Óváry Lipót 1901: *A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai*. 3. füzet, MTA, Bp.

- Pálffy Géza 2010: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. História – MTA TTI, Bp. (História könyvtár. Monográfiák 27).
- Persian Kálmán 1907: Kemény János fejedelemsége. Stief Jenő és társa, Kolozsvár (Történelmi tanulmányok, LXV).
- Romsics Ignác 2011: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Osiris, Bp.
- R. Várkonyi Ágnes 1984: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában, 1660–1711. Magvető, Bp. (Nemzet és emlékezet).
- Salamon Ferenc 1885: Magyarország a török hódítás korában. Franklin Társulat, Bp.
- Szabó András Péter 2012: „De profundis”. Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában. *Századok* 146. évf., 5. sz., 1085–1160.
- Szalay László 1857: Magyarország története. V. kötet, Lauffer és Stolp, Pest.
- Szegedy-Maszák Mihály 1989: Kemény Zsigmond. Szépirodalmi, Bp.
- Szekfű Gyula 1918: A magyar állam életrajza. Dick Manó kiad., Bp. (reprint: Maecenas, Bp., 1988).
- Szekfű Gyula 1935: Magyar történet. IV. kötet. Kir. M. Egyetemi Nyomda, Bp.
- Szilágyi Sándor 1866: Erdélyország története tekintettel mívelődésére. I–II. Heckenast Gusztáv, Pest.
- Szilágyi Sándor 1860a: Kemény János fejedelemsége. *Budapesti Szemle* 10. évf., 21–70.
- Szilágyi Sándor 1860b: Kemény János kora és fejedelemsége, új adatokkal illusztrálva. *Magyar Történelmi Tár* (VII), 127–210.
- Szilágyi Sándor (szerk.) 1868: Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák Történelmi maradványai. Pest, (MHHS, 8).
- Szilágyi Sándor (szerk.) 1873: Okmánytár I. Rákóczi György svéd és francia szövetségeseinek történetéhez. MTA, Bp. (MHMD, 21).
- Szilágyi Sándor (szerk.) 1874: Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez. MTA, Bp. (MHHD, 23).
- Szilágyi Sándor (közli) 1875a: Kemény János levelestárczájából 1649–1661. 1–7., *Történelmi Lapok*, 2. szám, 20–26.
- Szilágyi Sándor (szerk.) 1875b: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. MTA, Bp., (MHHD, 24).
- Szilágyi Sándor (kiad.) 1880: Kemény János és Bornemissza Pál levelezése: Az 1644–45-iki hadjárat idejéből, *Történelmi Tár*, 13–56 (első közlemény), 277–320 (második közlemény).
- Szilágyi Sándor (közli) 1882a: Kemény János és a krimiai rabok levelei. *Történelmi Tár*, 593–621.
- Szilágyi Sándor (szerk.) 1882b: Okirattár Strassburg Pál 1631–1633-iki követsége és I. Rákóczi György első diplomáciai összeköttetései történetéhez. Szerk. Szilágyi Sándor, MTA, Bp., (MHHD).
- Szilágyi Sándor (szerk.) 1885: A Linzi béke okirattára. MTA, Bp., 1885
- Szilágyi Sándor (közli) 1886: Rákóczy Zsigmond és Kemény János. *Századok*, 20. évf., 720–722.

- Szilágyi Sándor (szerk.) 1887: Erdélyi Országgyűlési Emlékek (1658–1661). XII. kötet, MTA, Bp.
- Szilágyi Sándor (közzétette) 1890–1891: Erdély és az északkeleti háború: Levelek és okiratok. I-II., MTA, Bp.
- Tóth Gergely 2016: Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század), MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp.
- Trencsényi Balázs 2007: Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció. In: Trencsényi Balázs: A politika nyelvei. Argumentum, Bp., 13–58.